

Є. Ф. БЕЛІНСЬКИЙ

**РОЛЬ НАРОДНИХ МАС У ВИЗВОЛЬНІЙ
ВІЙНІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648—1654 РР.**

Визвольна війна 1648—1654 рр. за своїм характером, значенням і наслідками є найбільш важливою подією в минулому волелюбного українського народу до Великої Жовтневої соціалістичної революції. В цій справедливій війні народні маси при всебічній допомозі російського народу вписали нову героїчну сторінку в літопис вічної і непорушної дружби двох братніх народів.

Марксизм-ленінізм учить, що справжнім творцем історії, творцем всіх матеріальних і духовних благ є народ. Народні маси — зовсім не безпомічний, сліпий натовп, як це намагалися твердити в антинаукових, фальсифікаторських «працях» ідеологи експлуаторських класів, зокрема запеклі вороги українського народу — буржуазні націоналісти.

В ході визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. зростала свідомість і організованість народних мас. Саме ця героїчна і самовіддана боротьба народу, покликаною обставинами історичної долі до активної дії, була тією вирішальною силою, яка забезпечила успішне розв'язання двох головних завдань — визволення від іноземного ярма і возз'єднання навіки з єдинокровним російським народом.

В цей надзвичайно важливий, переломний етап своєї історії народ висунув свого керівника, державного діяча і талановитого полководця Богдана Хмельницького. Правильно розуміючи і відтворюючи в своїй діяльності прагнення народних мас, він спрямував на здійснення цих прагнень всі свої видатні організаторські, дипломатичні та військові здібності.

В проведенні в життя поставлених історичною необхідністю завдань Богдан Хмельницький спирався на народні маси: саме на селянство, міську бідноту та рядове козацтво, — найбільш рішучу, послідовну в своїх діях і прагненнях частину

народу, яка, проявивши неперевершені зразки мужності, стійкості і самопожертви, винесла весь тягар напруженої і гострої визвольної боротьби, не шкодуючи життя і сил для досягнення величної мети — возз'єднання з російським народом. Переяславська Рада, яка закріпила багатовікову боротьбу українського народу за возз'єднання, — акт надзвичайно великого прогресивного значення, яскравий вияв нездоланної волі народу, його найвищого бажання, за здійснення якого велась шестирічна запекла боротьба проти польських феодалів-поневолювачів.

* * *

Вказівки класиків марксизму-ленінізму про те, що війни мають глибокі історичні, соціальні і економічні корені, дають можливість визначити корінні причини визвольної війни українського народу, вияснити «из-за чего эта война разразилась, какие классы ее ведут, какие исторические и историко-экономические условия ее вызвали»¹, дають сукупність факторів економічного, соціального і національного порядку, на основі яких розгорнулися переломні події. З розгляду особливостей соціально-економічних і національно-релігійних процесів, які відбувалися на Україні в роки нещадного і жорстокого гніту шляхетської Польщі, впливає і роль народних мас в ході цієї боротьби, покликаних обставинами історичного розвитку до активної дії.

Корінні причини, які викликали визвольну війну і визначили її характер і розміри, крилися в сфері відносин між трудящими масами українського народу і панівними класами шляхетської Польщі.

Час визвольної війни — це період великих змін у становищі народних мас в Польській державі, період різкого посилення кріпосницької експлуатації селянства і бідного міського населення, період позбавлення народних мас останніх залишків свободи і повсюдного утвердження кріпосного права, що обумовило горе, зубожіння і безправність українського народу. Все це, посилюване національно-релігійним гнітом, приводило до загострення протиріч між широкими масами українського народу і польськими феодалами, обумовило ріст боротьби, кульмінаційною точкою якої була визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. Центральним лозунгом виз-

¹ В. И. Ленин, Соч., т. 24, вид. 4, стор. 362.

вольної війни, під яким проходила боротьба, було визволення від іноземного гноблення і возз'єднання з єдинокровним російським народом.

* * *

Відзначаючись надзвичайною активністю форм і різноманітністю єзуїтських засобів, колонізаторська політика польських феодалів ставила своєю метою поневолення волелюбних народів, їх нещадну експлуатацію та зміцнення панування на загарбаних землях.

Польські і українські феодали уже з XIV ст. починають захоплювати общинні землі селян. Великими феодальними землевласниками, крім магнатів, середньої і дрібної польської і української шляхти, виступала також католицька церква і православні монастирі, які також жили і багатіли за рахунок трудового народу, його праці.

Положення Енгельса, що Польща — дворянська республіка, заснована на експлуатації і пригніченні селян¹, точно вказує, чиїм коштом вели бездіяльне, розкішне життя магнати та шляхта: коштом пригніченого, безправного українського і польського селянства. Воно характеризує й те, що феодально-кріпосницькі відносини під впливом економічних процесів набувають в першій половині XVII ст. найвищої точки розквіту і посилення соціального гніту, що характеризується збагаченням панівного класу на одному полюсі суспільного укладу і зубожінням трудящих верств українського народу на протилежному.

Польська феодальна система по своїй суті, захищаючи існуючий стан речей, так розподіляла права і обов'язки, що всі привілеї були на боці шляхти, яка зовсім звільнялася від сплати будь-яких податків і повинностей, тоді як селянство несло на своїх плечах весь тягар податкової частини, було обтяжене силою-силенною всяких тягарів, повинностей і обов'язків.

Селяни сплачували державні податки, як «подимне» (сплачувалося селянством і міським населенням і складало від оселі від 2—3 злотих в містах до півзлотого на селах), «ланове», яке сплачувалось з кожного лану і волоки. Це були прямі податки. Крім них існувало ще безліч інших, якими обкладали в тих чи інших випадках².

Особливо посилювався гніт в панських маєтках, де склалися зовсім нестерпне становище для селянства. Попит на сільськогосподарські продукти на західно-європейському ринку

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 16, ч. II, стор. 10.

² Записки наукового т-ва ім. Шевченка (ЗНТШ), т. 130, стор. 86—87.

штовхав феодала на збільшення їх виробництва шляхом підвищення відробітної ренти — панщини, яка місцями досягала 5—6 днів на тиждень. Крім панщини селяни відбували «тисячу інших повинностей»¹ — за словами сучасника, сплачували їх натурою і грошми. Три рази в рік перед релігійними святами селянин давав «осип» (декілька четвериків хліба, птицю і т. ін.), з худоби сплачував «десятину», за право ловлення риби — «ставщину», за право пасти худобу — «спасне», за помел зерна — «сухомельщину»².

Особливо відчутно позначилася на становищі селян передача феодальних маєтків в оренду і заставу лихварям, які, задовольняючи потребу феодала в грошах, збагачувалися за рахунок розорюваного ними селянства. Орендні і договірні грамоти дають багато яскравих фактів нестерпного становища селянства в орендованих маєтках, які передавалися в повне розпорядження лихварів разом «со всеми людьми... з их службами, роботами, повинностями, с чиншами грошовими и овсяными и всякими платы, пожитками»³.

Орендарі діставали і право розпоряджатись життям селянина: судити, карати і навіть забивати його на смерть⁴. Необмежена влада над підданими давала орендарям можливість нещадно їх визискувати для свого збагачення, накладати податки і повинності «над інвентар», тобто над установлені в орендному договорі розміри⁵. Орендарі не спинялись перед прямими грабунками селянського майна. Так, шляхтич Ян Ремкович-Корчевський, орендуючи м. Нещерів на Житомирщині, «у подданных... вси быдла... и все од мала до веля речи рухомые... забравши, заграбивши... привлащил, а тых подданных... обнажил, зубожил»⁶. Таких прикладів панського розбою можна навести безліч. Вони змальовують типову поведінку тодішніх феодалів, які в своїй злобі до поневоленого народу не гребували ніякими засобами, що нерідко межували з самим звірячим садизмом по відношенню до селянства.

Збереглися важливі документи, що змальовують жахливе становище українського народу напередодні визвольної війни. Наведемо найбільш характерний з них. Шляхтич Закревський,

¹ Історія України в документах і матеріалах, т. 3, К., 1941, № 84, стор. 109 (в дальшому: Матеріали і документи).

² Летопись Самовидца, К., 1878, стор. 5 і далі.

³ Памятники Киевской комиссии, т. I, отд. 2, К-1893, № 8, стор. 151—155.

⁴ Там же, № 9, стор. 158, 164; № 11, стор. 168.

⁵ Україна перед визвольною війною, Збірка документів, № 3, стор. 12; № 16, стор. 38; № 26, стор. 60; № 93, стор. 197 (далі: Збірка документів).

⁶ Збірка документів, № 3, стор. 12.

орендуючи село Рожищі, Луцького повіту, у своїй розгнузданості дійшов крайніх меж тиранства. «Село спустошил... тых остатков (тобто селян, які залишилися — Б. Є.) в кайданы позабивавши, ден и ноч без престанку до работы без... милосердия примушаючи, бьют, мордуют, и всю их маетност до двору забравши, голодом незносным морят, не дбаючи на плач и сквир детей и малжонок их, которым не волно прыйти до мужов своих... мужы их в кайданах во дворе в клуни молотят и вже од килку недел такое вязене терпят»¹.

Наведені документи — це лише офіційні скарги до польського уряду «дідичів» (власників маєтків) на орендаторів, які розоряли їх маєтності. Але й з них можна уявити, яким жахливим і безвихідним було становище українського народу, що стогнав в польському ярмі, яка була його трагічна доля. А таких фактів нелюдського ставлення до українського народу, незахищеного шляхетським «правосуддям», були тисячі.

Селяни були позбавлені всяких політичних прав. Генріхові статуті 1573 р., спрямовані проти українського покріпаченого селянства, давали власникам феодальних маєтків право розпоряджатись життям селян: кожний феодал міг судити кріпаків за своїми примхами, позбавляти їх землі. Селяни не мали права скаржитися на пана до суду; таке ж становище було і в церковних маєтках. В державних маєтках селяни ще могли скаржитися до так званого референдарського суду, але дія його не поширювалася на українські землі².

Ідентичним було і становище міської бідноти. У приватновласницьких містах їх власники розпоряджалися так, як і на селах. Власники міст забирали майно міщан, грабували, накладали нові податки, знущалися над населенням, били, чинили повний суд і розправу³. В невеликих державних містах, які не одержували так званого «магдебурзького права», становище міщан було нічим не краще. Трохи інше становище було у великих містах, як у Києві, Львові, Переяславі та інших, які одержували право на самоуправління, вірніше, купували його у польських королів, але це право не надавалося трудящим масам цих міст і не полегшувало їх долі. В Києві, не дивлячись на надане польськими королями самоуправління, містом фактично управляв воевода, який вершив суд над ремісниками, які утримували його і воеводських слуг. Вони ж утримували і польський гарнізон Кодака, сплачували помірно за

¹ Збірка документів, № 79, стор. 166—167.

² Кутшеба С., Очерк общественно-государственного строя, СПб., 1907, стор. 186—187.

³ Збірка документів, № 16, стор. 38; № 26, стор. 60; № 85, стор. 181; № 90, стор. 190.

перевіз на Дніпрі, не мали права купувати у міських шинках напоїв, а лише у воєводських. Ремісники сплачували численні десятини, не мали права користуватися лісними, сінокісними та іншими угіддями, захопленими навколо міста польською шляхтою і католицькими монастирями¹.

В своєму розгнужданому наступові на український народ польська шляхта вживала ряд заходів репресивного характеру проти найбільш діяльної його частини — рядового козацтва, яке в переважній більшості складалося з селян-втікачів. Зокрема, «Ординація війська запорозького», санкціонована польським сеймом в 1638 р., посилюючи класову диференціацію серед козацтва, обкладає козаків податками і поборами, а родини їх змушує працювати на панщині. В той час, як козацька верхівка збагачується, рядове козацтво змушене відбувати різні роботи в маєтках багатих козаків і стоїть на грані повного підкорення і закріпачення.

Створюване польським насиллям тяжке становище народних мас, жахлива експлуатація, сила-силенна повинностей доповнювалися повною безправністю народних мас, які були в усьому залежні від польських панів, необмежених у своєму свавіллі будь-якою відповідальністю. Записки сучасників дають змогу повно відтворити цей важкий період в історії українського народу. Навіть представники польського панівного табору, яких неможливо запідозрити в симпатіях до українського і навіть польського народу, змушені були визнати і подати в своїх творах такі жахливі картини, перед якими бліднули факти азійського деспотизму. Не дивно, що в їх документах найчастіше якраз і порівнюється становище пригніченого народу з азійськими порядками і розкривається жорстокість, яка не мала меж. Французький інженер Боплан, перебуваючи 17 років на польській службі, добре вивчив становище України тих часів. Воно відбите в його книзі «Описание Украины», в якій висвітлюється становище українських селян під час польського панування і робиться висновок, що воно гірше, ніж становище «галерних невільників»².

Такі сучасники подій 1648—1651 рр., як письменник Старовольський, проповідник Скарга та багато інших до певної міри відображали стан експлуатованого народу. Без сумніву, їх спонукало це робити не «милосердя» до безправного народу, а бажання попередити катастрофу, яка насувалася на панівні класи внаслідок боротьби пригніченого народу. Так чи інакше, навіть представники панівного класу, його захисники

¹ Матеріали і документи, т. 3, № 83, стор. 115—116.

² Там же, № 84, стор. 110.

залишили яскраві детальні описи, в яких змальовуються жахливі і жорстокі дні нашого народу.

Польський письменник Старовольський, порівнюючи становище, яке склалося на Україні і в Речі Посполитій, з іншими країнами, приходять до такого висновку: «В Турції ніякий паша не може того зробити останньому мужику, і у москвитян думний пан і найперший боярин, і в татар мурза... не сміють так кривдити простого хлопа, хоч би й іновірця... Тільки у нас, в Польщі, можна все робити і в містечках і в селищах. Азіатські деспоти за все життя не замучать стільки людей, скільки їх замучать кожного року у вільній Речі Посполитій»¹.

Тяжкий соціальний і економічний гніт українського народу переплітався з національно-релігійним. В 1596 р. з метою зміцнення свого панування на українських землях польська католицька церква з «благословіння» найлютішого ворога українського народу папи римського, при підтримці польського уряду і через зрадництво вищих церковних ієрархів, провела церковну унію в Бресті. Ця унія сприяла дальшому зміцненню позицій польських феодалів, була знаряддям національно-релігійного і феодално-кріпосницького поневолення трудящих мас. В арсенал засобів пригнічення українського народу польська шляхта вводить унію, яка була перехідною формою до полонізації всього українського народу, переслідувала мету повної його денаціоналізації, щоб розірвати його зв'язки з братнім російським народом, які мали багатовікові культурні традиції.

В запровадженні церковної унії постійну допомогу надавали польській шляхті великі українські магнати і частина української шляхти, не кажучи вже про зраду вищого православного духовенства. Принцип «чия влада, того і релігія» проводився польською шляхтою і зрадниками українського народу, що перейшли до католицизму, з усією бузовірською послідовністю.

Український народ рішуче боровся проти покатоличення, розуміючи, що наступ польської шляхти на його духовне життя і культуру, яка пов'язувалася в той час з релігією, є нічим неприкрита спроба втягнення його в рабство. Тому розрахунки польської шляхти і римського мракобісся в зв'язку з протидією народних мас потерпіли крах.

Незахищені ніякими законами, терплячи наругу і деспотизм польської і української шляхти, народні маси в умовах феодального ладу ставали жертвами феодальних міжусо-

¹ К. Осипов, Богдан Хмельницький, вид. 2, 1948, стор. 61—62 (переклад автора).

биць. Не звертаючи ніякої уваги на закони шляхетської Польщі, феодали робили наїзди один на одного, грабували і вбивали селян. Крім панської сваволі населення терпіло від «кварцяного війська», яке було сформоване з різних найманців без віри і батьківщини і було розташоване на території України.

Страждання українського народу від польської шляхти доповнювалися знущаннями, яких завдавали завойовники з півдня. Незахищені, відкриті південні кордони України були сприятливими для спустошливих набігів кримських татар, за спиною яких стояла могутня Отоманська імперія — Туреччина. Польська держава виявилася нездібною не лише захищати загарбані нею землі, а навпаки, приносила їх в жертву своїй традиційній політиці агресії проти російського народу, заманюючи ними кримського хана — свого природного союзника — в боротьбі з Російською державою¹.

Захоплені в полон українські селяни і міщани (які потрапляли часом великими партіями від 20 до 500 і більше чоловік) стають товаром невільничих ринків Константинополя, Криму і Анатолії. Угон українських людей у рабство був сповнений нелюдськими стражданнями і драматизмом.

Ріст соціального і національного гніту, що на кінець XVI і в першій половині XVII ст. набуває величезного розмаху, загострювався і неминуче викликав протидію народних мас, поневолених, безправних, але не скорених, викликав підйом національно-визвольної і антифеодальної боротьби українського народу.

Придушуючи «огнем і мечем» в потоках народної крові повстання, польська шляхта гадала, що народ більше не підніметься на визвольну боротьбу.

Останнє десятиріччя перед визвольною війною, яке польська шляхта назвала періодом «золотого спокою», насправді було часом нових заворушень, періодом підготовки і збирання народних сил. Внаслідок цього «золоті часи» для польської шляхти в 1648 р. завершилися народним вибухом, який потряс основи Речі Посполитої, протиставив авантюристичній політиці шляхти силу народного опору, який поклав край колонізаторським спробам перетворити вільнолюбний український народ в слухняних рабів. Саме в час так званого «золотого спокою» активізуються виступи народних мас, набувають найрізноманітніших форм, починаючи від індивідуальних і колек-

¹ Див.: Новосельський, Боротьба Московського государства с татарами XVII в., М. Л., 1948, стор. 10.

тивних втеч, особливо частих в останні роки перед визвольною війною.

В 1643 р. з м. Торчиці на Житомирщині, що належало князю Вишневецькому, втекло 200 міщан, які не витримали панщизняних тягарів¹. В 1645 р. спостерігається ряд втеч з різних сіл і міст Луцького повіту. З району Коростишева², не витримавши «утяження» і «великого здирства», втекло більше ніж п'ятсот селян. Документи свідчать про втечі селян з інших сіл і населення з міст України, бо народні маси, не бажаючи терпіти панську сваволю, поодинокі і масово починають втікати від панів на низ Дніпра і в межі Російської держави, де оселялись на кордонах, одержували свободу і не відбували панщизняних робіт, а несли тільки сторожеву службу³. «Которы были в отдаче за рекою, и вышли из тех городов на государское имя, и до них ни в крестьянстве, ни в холопстве никому дела нет и о том дать грамоты»⁴, — вказував російський уряд. Справа в тому, що в Російській державі, хоч і був феодальний лад, але при державній централізації свавілля, розбій не досягали таких розмірів, як у Польщі.

Збереглися скарги польських феодалів, які писали російському урядові, що він дає притулок селянам та іншим втікачам.

Відповідають народні маси на панські розбої і більш активними виступами: підпалюють маєтки, вбивають ненависних поневолювачів та інше. В 1640 р. міщани м. Коростишева в «своей воли украинской» виступили проти шляхти і озброєні киями, обухами, побили кріпосників⁵. В 1646 р. озброєні сокирами і киями селяни с. Лохівки напали на шляхту між м. Острогом і м. Славутою⁶. Селяни сіл Єльцовки і Любовичі напали на свою шляхту і «шаблями, киями, хто чим мав, бив»⁷. Міщани м. Котельник «з самой тилки злої уродзонеї ненависти хлопской...» вчинили збройний напад на шляхту⁸.

Можна навести безліч фактів стихійних виступів, особливо частих перед 1648 р., коли селяни та міщани «право и покой посполитый зневажившы»⁹, озброївшись киями, шаблями, обу-

1 Збірка документів, № 16, стор. 38.

2 Там же, № 38, стор. 90.

3 Там же, № 51, стор. 112—113; № 54, стор. 121—123.

4 Акты Московского государства, т. 2, СПб. 1890, № 13, стор. 235.

5 Збірка документів, № 8, стор. 19—22.

6 Там же, № 32, стор. 79—81.

7 Там же, № 21, стор. 47—49.

8 Там же, № 14, стор. 39—40.

9 Там же, № 64, стор. 143—145; № 84, стор. 176—180; № 71, стор. 154—155; № 43, стор. 97—99.

хами, ціпами, рогатинами, нападали на шляхту, били і вбивали її¹.

Виступи знедолених народних мас були пересторогою короткозорій польській шляхті і прихильним до неї українським феодалам, які своїм звірячим поводженням, сваволею, жахливою експлуатацією підготували бурю народної боротьби і грізної помсти. Народ дав гідну відсіч польській шляхті за кров і піт, за тисячі скривджених і замучених в неволі своїх синів і дочок. Масові виступи напередодні 1648 р. були тільки передвісниками великого повстання. Ці стихійні розрізнені струмки народного бродіння об'єднати в єдиний потік народного визволення припало на долю кращому сину українського народу Богдану Хмельницькому.

* * *

Визвольна війна українського народу від самого початку до успішного завершення була пов'язана з іменем видатного діяча і народного героя Богдана Хмельницького, державна і воєнна діяльність якого ввійшла славною сторінкою в історію визвольної боротьби українського народу. Весь свій розум державного діяча і талант полководця він присвятив величній справі визволення свого народу від іноземного гноблення і возз'єднанню України з Росією. Встановленню братерського союзу двох народів, його зміцненню він віддав свою незламну волю і невичерпну енергію, розуміючи, що це єдино правильний шлях для забезпечення українському народові самостійного історичного розвитку в союзі з єдинокровним російським народом.

Напередодні повстання Богдан Хмельницький був цілком сформованою вольовою людиною з тими індивідуальними якостями народного вождя, які розкривались і виступали у всій його діяльності в ході визвольної війни.

Високі моральні якості — мужність, енергійність народного героя доповнюються його готовністю піти на самопожертву за справу, якій він себе присвятив. Ці якості розкриваються в усіх його діях. Клятвою вірності народу звучать його слова, звернені до широких мас: «Щодо мене, то не буду жалувати ні життя, ні сили, готовий на всякі небезпечності, усе віддам, аби лише для загальної свободи і спокою, і душа моя не потішиться скорше, доки не добуду сього плоду, що я в найвисшим бажаню собі поклав»².

¹ Збірка документів, № 8. стор. 19—22.

² ЗНТШ, т. 23—24, відділ 5, стор. 6.

Натиск польської шляхти на український народ не обминув і Богдана Хмельницького, і це ще більше зміцнило його в прагненні знищити польсько-шляхетський гніт. Рятуючись від переслідувань шляхетського уряду, з частиною своїх сподвижників він в кінці 1647 р. з'являється на низу Дніпра. Організувавши загін з невдоволених козаків і селян, Хмельницький добивається першого стратегічного успіху — виганяє урядовий гарнізон з Запорозької Січі, яку перетворює в плацдарм для дальшого наступу проти польських панів, в організаційний центр визвольної війни.

Розуміючи, що звільнення Січі — це лише початок напруженої боротьби, Хмельницький розгортав діяльну підготовку до загальнонародного визвольного руху проти шляхетської Польщі.

Внутрішня ситуація, що склалася на Україні, сприяла успішному розгортанню повстання. Селянство і міська біднота, які перебували в умовах жахливої експлуатації в її грубих і важких формах, займали найнижче й безправне становище в суспільному устрою. Це становище, яке ще більш ставало нестерпним від національно-релігійного гніту, стимулювало активність мас, штовхало на боротьбу як проти польських, так і українських феодалів. В цих обставинах і треба шукати пояснення того, чому саме селянство і його союзники: міська біднота і рядове козацтво, що складалося з селян-втікачів, піднялися на визвольну боротьбу, наситили її антифеодалним змістом, зіграли в ній головну роль. Особливо активну участь в боротьбі приймала найбільш зuboжіла частина селянства — «гультяйства», за словами сучасника, — «броварники, вынники, будники, наймиты, пастухи»¹.

Тому в системі політичних і воєнно-стратегічних планів Богдана Хмельницького, спрямованих на розгром шляхетської Речі Посполитої, центральне місце відводилось народним масам, їх найбільш рішучій частині — селянству, активна і дійова участь якого була необхідною передумовою для успішної боротьби за звільнення від іноземного панування. Вже у першому універсалі-заклику до українського народу Богдан Хмельницький, як проникливий політичний діяч, висуває гасло об'єднання сил народу навколо селянства.

Універсал цікавий не лише обґрунтуванням необхідності цього союзу, але являє собою і своєрідну програму народної боротьби і накреслює її тактику, яка полягала в організації одночасного виступу народних мас на всій Україні: «...коли поляки почують залізо у власній середині, коли будуть мати щоденно перед очима ворогів, будуть бачити, як здобуваються

¹ Летопись Самовидца, стор. 13.

і самим пострахом займаються міста — аж тоді знелюблять війну, вернуть волю... аби мати спокій». В своїй програмі Хмельницький накреслює кінцеву мету цієї боротьби. «Або визволитись, або загинути», — іншого шляху Хмельницький для себе і народу не бачить. Про це свідчать повні рішучості його слова: «На всі ті кривди нема іншого способу, як лише зламати поляків силою..., а як доля нас покине, то покладемо перед ними мертві тіла й трупи»¹.

Отже організаторська діяльність Хмельницького, яку розгорнув він на Січі для перетворення в життя своїх намірів, його заклик до повстання, до збройної боротьби народу мали цілком підготовлений ґрунт (вже в березні 1648 р. з донесень польського коронного гетьмана Потоцького до короля відомо, що не було жодного українського села і міста, в якому населення не бралось за зброю, або не лунали заклики до повстання², яке розгорталось в тилу у польських військ). З цією метою його практичні кроки спрямовувались, по-перше, на організацію народних виступів, а по-друге, на створення своєї народної армії на запорозькому плацдармі.

Цим завданням підкорялася вся діяльність Хмельницького, як народного керівника. На початок виступу з Січі йому вдалося налагодити зв'язок з народними масами всієї України, про що свідчить донесення гетьмана Потоцького королю: «...але коли розміркувати, з якою сміливістю і надією повстали вони, то кожний мусить знати, що вони... підняли бунт у змові з усіма козацькими полками і з усією Україною»³.

Агітаційно-організаторська діяльність Хмельницького допомогла об'єднати сили українського народу для боротьби за соціальну і національну незалежність. Розсилаючи універсали-заклики до повстання через своїх посланців, Хмельницький зумів створити досить значний загін (до 8 тисяч чоловік) з числа повсталих селян і міської бідноти, які групами і поодиноці йшли на з'єднання з основними силами повсталих. «Народ на Украине от всех градов стекаться начал, как реки к Хмельницкому в луги Днепровые»⁴, — так характеризує народне піднесення тих часів український літописець.

Уряд Речі Посполитої розпочинає концентрацію військ, вживає ряд заходів і проводить військові операції проти повсталого населення на Україні, жорстоко придушуючи народні виступи. Українські містечка Чигирин, Крилов та багато інших були зруйновані озвірілою польською шляхтою, а населення

¹ ЗНТШ, т. 23—24, відділ 5, стор. 4—6.

² Памятники Киевской комиссии, т. 1, отд. 3, К., 1898, № 3, стор. 197.

³ Там же, № 3, стор. 197.

⁴ Летопись Грабянки, К., 1854, стор. 40.

перетерпіло жорстокі тортури за те, що йшло до Хмельницького на Запорозжя¹.

Всі ці заходи були спрямовані на ізоляцію вогнищ повстань, які розпочались на низов'ях Дніпра і охопили всю Україну. На шляхах, що вели до Запорозької Січі, розташувалися військові частини з метою припинити доступ повсталим народним масам до Січі. Але ніякі репресії вже не могли загасити згубне для шляхетської Польщі полум'я народних виступів. Вся Наддніпрянина палала народними повстаннями. Український народ вставав на шлях боротьби за своє звільнення. Тим часом Хмельницький протягом травня розгромлює армію Потоцького, яка діяла на території України, тим самим наносячи нищівного удару военній могутності Речі Посполитої.

Український народ почав визвольну війну. Вся Україна від Дніпра до Карпат була охоплена народними повстаннями.

Хмельницький з самого початку зосередив у своїх руках керівництво повстанням. Форми цього керівництва були різноманітні і залежали від віддаленості різних районів народного руху від центра повстання. Здійснювалося це шляхом розсилання Хмельницьким невеликих загонів своєї армії, які підтримували і активізували виступи народних мас і ставали ядром створюваної народної армії. Керування боротьбою і злагожденість дій досягалися через посланців-агітаторів і організаторів.

Повсталі селяни і міська біднота починають організовуватися в полки, сотні «за козацьким звичаєм», або «купитися» в повстанські загони-«громади», вибирають з свого середовища керівників, або — надісланих Хмельницьким на допомогу їм організаторів. Озброювалися ці загони сокирами, ціпами, рогаatinaми.

Треба зазначити, що проведене польськими панами часткове роззброєння населення (наприклад, І. Вишневецький відібрав у своїх селян декілька тисяч рушниць²) дало свої результати. Тому селянство дуже часто змушене було озброюватись по-різному: «Чим селянин снопи бив, з тим до бою йде»³, — за висловом одного з польських поетів. Селяни і міська біднота починають виступати проти шляхти як польської, так і української, вбивають, забирають панське майно, палять кабальні документи та інше.

Все це є яскравим свідченням антифеодальних дій і настроїв селянства, яке виступало головною рушійною силою

¹ Акты Московского государства, т. 2, № 388, стор. 217.

² Памятники Киевской комиссии, т. 1, отд. 3, № 3, стор. 197.

³ І. Франко, Хмельниччина..., ЗНТШ, т. 23—24, стор. 27.

повстання. Повстанські загони мають таку організованість і численність, що своїми власними силами беруть укріплені міста і шляхетські замки, переслідуючи феодалів, які змушені тікати за Віслу, розбігатися по монастирях, рятуватись від гніву і помсти народу¹.

Загальнонародне піднесення було таке велике, що кожне село і місто організовувало озброєний загін, в якому було майже все населення. Частина йшла до народного війська Хмельницького під Білу Церкву, інші продовжували боротьбу на місцях. Нерідким явищем було те, що цілі сім'ї йшли в повстанський загін. В боротьбі приймали участь навіть жінки.

На початку вересня 1648 р. повстанням були охоплені воєводства Київське, Подільське, Брацлавське, Чернігівське, більша частина Волинського. В цих місцевостях повстанці захоплювали міста і фортеці за допомогою корінних жителів².

Форми виступів в основному були однаковими. Селяни, в союзі з рядовим міським населенням, повставали, озброювалися, вибирали керівників, нападали на маєтки, вбивали панів, якщо вони не встигли втекти, забирали їх майно.

Про хід повстання на півночі України ми дізнаємося із свідчень російських воєвод, які дуже уважно стежили за подіями, що розгорталися на кордонах Російської держави. На початку червня Трубчевський воєвода повідомляв у Москву про осаду міст Новгорода-Сіверського, Стародуба, Почепа повсталим народом³. В той же час Путивльський воєвода повідомляв про масову втечу польської шляхти до Польщі і про те, що 19 червня повстанцями були захоплені міста Чернігів, Ніжин і «многие города» при допомозі міщан цих міст, яким допомагали «из буд будинки и всякие люди»⁴. Велику допомогу подала повстанцям частина народних військ в 500 чоловік, надіслана Хмельницьким⁵.

В Київському воєводстві, безпосередньо в Київському повіті, повстання почалося 2 липня виступом міщан міста Ясногородка і навколишніх сіл біля Києва. Міщани цього містечка і сіл Бузової, Гуровщини склали загін в 100 чоловік, яким керували коваль і мірошник, нападали на панські маєтки, знищили всі актові книги⁶. Повстали міщани міст Коростишева

¹ Див. ряд докум.: Акты Московского государства, т. 2, № 333, стор. 219; № 349, стор. 224; № 348, стор. 224.

² М. Петровський, Визвольна війна українського народу..., К., 1940, стор. 63.

³ Акты... Южной и Западной России, т. 3, СПб., 1861, № 199.

⁴ Акты Московского государства, т. 2, № 350, стор. 225.

⁵ Акты... Южной и Западной России, т. 3, № 227.

⁶ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. 4, К., 1914, стор. 470.

і Котельні. Селяни села Термохівка біля міста Іванькова, об'єднавшись з міщанами м. Красятч, що «не належали к числу казаків», зробили збройний напад на маєток в с. Левковичі. Повстання у самому Києві почалося в середині червня. На допомогу повсталим киянам Богданом Хмельницьким було надіслано чималий загін Данила Нечая — в зв'язку з тим, що в Києві було дуже багато втеклої шляхти і польських військ. За допомогою цього загону киянам вдалося розгромити польську і українську шляхту, недобитки якої ховалися в монастирях¹.

В Житомирському повіті і в самому Житомирі в повстанні брали участь цілі сім'ї. Серед керівників повстання зустрічаються переважно ковалі та інші ремісники. Повстання охопило місцевості на північ і південь від Житомира. Селяни с. Кам'яного Броду і Корчевки зібралися «в купу» понад сто чоловік і «чинили наезды, бунты». Селяни сусіднього села Топорище ще до приходу козаків «способом своевольных козаків поднялися все поголовно». Міщани м. Любартова і околиць, в тому числі і жінки, організували загін, розділилися на сотні, озброїлись і почали нападати на шляхту².

В Овруцькому повіті характерним є повстання, яке виникло в Каменецькій волості. Селяни тут об'єдналися в загін, яким керував козацький сотник Хилко, і нападають на шляхту. Тут вже спостерігаються шляхетські загоны, які намагалися боротися проти повсталого селянства, але шляхетські вояки були безсилі перед загальним народним рухом. Частина з них розбіглася, друга відступила в межі Польщі³.

Територія Волинського і Київського воєводств була охоплена повстаннями одночасно. В серпні місяці по всій Волині прокочується хвиля народних виступів селянсько-міщанських мас, які піднялися на заклик Хмельницького. Найбільш яскраві і характерні повстання міщан м. Яруні і села Підгайці. Друга група повстанців була з сіл і містечок Крисавці, Берездово, Линяни, об'єднаних навколо селян з села Клепачів. Повсталі нападали на шляхетські маєтки, вбивали ненависних кріпосників, знищували їх майно⁴.

Великим центром народного руху стало м. Гоща і сусідні з ним села, які належали київському воєводі А. Кисілю, українцю по національності. Повсталі мешканці цього містечка разом з селянами Воскодава, Гудинці, Красноселки створили полк з правильною військовою організацією⁵. Селяни і міщани м. Алек-

¹ Акты Московского государства, т. 2, № 348, стор. 224.

² Архив Юго-Западной России, ч. III, т. 4, № 197, стор. 468.

³ Там же, № 224, стор. 587—590.

⁴ Там же, № 93, стор. 210—212.

⁵ Там же, т. 4, № 84, стор. 190—192.

сандрії об'єдналися з селянами Малого Житина і Зборова. На південь від Гоші і Александрії у володіннях магнатів Острозьких розгорнувся масовий рух. З самого початку повстання Острог був звільнений від польських військ загоном під керівництвом Тиші за підтримкою острозьких міщан¹. Народними масами в м. Дубно керував Федір Пчілка, участь в повстанні приймали і жінки². На північ від Дубна, в м. Ровно і навколишніх селах, також зростає сильний народний рух. За свідченнями А. Кисіля, повстанці організували в центрі Волині цілу армію «покозачених своевольных людей» з 18 тисяч чоловік³.

Слідом за ровенськими міщанами піднялись на боротьбу міщани м. Клевань і ближчих до нього сіл: Дерев'яного, Голишева, Новостава. Вони взаємодіяли з загоном відомого нам Тиші, якого «впустили добровольно» в містечко і почали бити шляхту, примовляючи: «Нехай і пам'ятка лядская не буде»⁴. На чолі повстанців селян і міщан м. Берестечка, сіл Милостова, Плоского стояв селянин Кийко, надзвичайно хоробра людина⁵.

На Поділлі діяли повстанські загони Ганжі, Остапа, Павлюка, Полов'яна, Морозенка, які, об'єднавшись, мали змогу вести великі військові операції. Їх загонами були взяті містечка Немірів та Нестервар (Тульчин). При облозі останнього повстанцям надали допомогу місцеві жителі.

Найбільшу славу здобули загони, об'єднані і очолені видатним полководцем Максимом Кривоносом, який, звільнивши Переяслав, перейшов на правий берег Дніпра, взяв Ладижин, Бершадь, Верховку, Александровку і 7 липня 1648 р. ввійшов у Вінницю. Звідси він виступив проти шляхетського ополчення І. Вишневецького.

Останній, розгорнувши наступ проти повстанців на Правобережній Україні, усіяв шлях шибеницями; в його загоні захоплених повстанців четвертували, садовили на палю. Особливо люто Вишневецький розправився з жителями м. Погребищ і Немирова, в яких за його наказом жителям виривали очі, ошпарювали окропом і т. ін.

Але ніякі розправи польських панів не могли зламати мужність народу. Населення Немирова знову повстало і знищило залишений Вишневецьким гарнізон. Сам Вишневецький висту-

¹ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. 4, № 62, стор. 122—124.

² Там же, № 44, стор. 99.

³ Там же, № 127, стор. 277.

⁴ Там же, № 46, стор. 106—107.

⁵ Там же, № 219, стор. 555—558.

пив назустріч. Кривоносу. В боях з повстанською армією Кривоноса під Махнівкою, Полонним і Старо-Константиновим Вишневецький був розгромлений і відкинутий на Волинь.

Розглядаючи народні рухи в цей період, спостерігаємо такі характерні їх риси: по-перше, селяни і міська біднота діють разом, об'єднуються, створюють свої загони по «козацькому звичаю». Ці загони, крім військових, виконували і громадські функції, встановлювали самоуправління. Одною з важливих рис цього руху є поєднання визвольної боротьби з антифеодальною. Остання виражалася в знищенні не лише польської шляхти, але й української, в знищенні, або забиранні феодального майна. Діючі повстанські загони знаходились під безпосереднім керівництвом Богдана Хмельницького.

Великі повстання, могутній рух народних мас, внаслідок якого в червні місяці була звільнена Лівобережна Україна і йшли бої за вигнання шляхти з Правобережної, дали змогу Богдану Хмельницькому організувати народну армію для дальшого наступу на польських панів. Талановитий організатор, він зумів в короткий строк, буквально за два-три місяці, об'єднати селянсько-козацькі загони, розгорнути їх у велику армію з правильною військовою організацією і високою дисципліною, бойові якості якої навіть визнавали вороги. Створена народна армія підкорялась єдиному військовому керівництву. Це вдалося Хмельницькому зробити виключно завдяки загальнонародному піднесенню, з яким український народ, йшов до лав повстанського війська, готуючись до боротьби проти шляхетської Польщі.

Блискучі перемоги на річці Жовті Води і під Корсунем активізували виступи народних мас Західної України. Ми вже згадували вище, що Хмельницький зосередив керівництво і організацію загальнонародного руху, який охопив усю країну. В Галичині, не дивлячись на її віддаленість від центра повстання, посланці Хмельницького розгорнули активну діяльність по збиранню і організації селянсько-міщанських загонів, користуючись повною підтримкою і прихильністю населення. Готуючись до нового удару по польських військах, які формувались на території Галичини, Хмельницький в своїх планах розгрому шляхетської Польщі приділяв провідну роль населенню Галичини, яке повинно було підірвати польський тил. Повстання в Галичині набирало все більшої сили і інтенсивності. В серпні 1648 р. галицькі повстанці взаємодіяли з повстанцями Волині. Тому ще 28 серпня Ян Потоцький розіслав до галицької шляхти універсали, попереджуючи, що вона мусить бути готовою виступити на придушення народного руху, що почався в багатьох місцях Галичини, а також проти «селянських куп,

що проходять з-за Дністра»¹. У вересні повстало селянство містечка Сокаль в 125 км від Львова, а також і в Струмиловій Балці.

Всі ці обставини не давали можливості шляхті використувати мобілізованих галицьких селян в боротьбі проти українського народу. Враховуючи настрої українського населення Галичини, шляхетські соймаки, ухвалюючи рішення про боротьбу проти народних мас в Галичині, попереджували «аби ротники записували під хоругви добру шляхту і не мали ні одного чужинця, як у кінноті Волошина, Черкаса, тим менше Козака, в піхотинцях же Русина родом, по симпатії, не по релігії»².

Це рішення свідчить нам не лише про повну солідарність населення Галичини з трудящими масами українських земель, але й про недовір'я шляхти до населення Молдавії, яке також приймало участь в повстанні. З рішень сейму стає очевидним, чому відбувалися втечі з польського війська. Так, з військ Конецпольського пішли до повстанців усі галицькі українці³.

Найбільшої сили народний рух Галичини набуває в період наближення народних військ Хмельницького до Галичини. Розгромивши під Пилявцями на Волині 40-тисячне добірне військо польських панів, воїни Хмельницького йшли на допомогу своїм братам-українцям Галичини і рухалися в напрямі до Львова. Вступ українських військ в межі західноукраїнських земель призвів до нового вибуху масового народного руху.

В східній частині Галичини, яка лежить між Збручем і Дністром — в Теремовельщині, що межувала з Волинню і Поділлям, повстання вибухло ще у вересні. Селянські загони-«купи» мали правильну воєнну організацію і нараховували до 10 тисяч чоловік⁴.

Друге вогнище повстання зосереджувалося в м. Янів, мешкани якого виступили одночасно з теремовельськими, організувавшись разом з селянами навколишніх сіл Косова, Косівки, Довгого, Грицівки та інших. Великої сили народний рух набув у м. Будзанів та Хоростків⁵.

На правому березі Дністра, в Покутті, вплив на повстанців мало Поділля. Організація руху належить Петру Височану, надісланому на допомогу повстанцям Хмельницьким. Він, відзначаючись надзвичайною енергійністю, організував повстанську армію, чисельність якої досягала до 15 тисяч чоловік⁶.

¹ Жерела до історії України-Руси, Львів, 1904, т. 4, № 1, стор. 5.

² Там же, № 2, стор. 9—10.

³ Там же, № 10, стор. 45.

⁴ Там же, № 24, стор. 87.

⁵ Там же, № 85, стор. 229.

⁶ Там же, № 42, стор. 155—156.

На Калушині центром повстання було м. Калуш, навколо якого об'єдналися навколишні села. Повстанці організували свій загін («громаду»), який мав гармати і рушниці і тісно взаємодіяв з покутськими повстанцями. Повстанська «громада» складалася з міщан і селян двох повітів; Калушського і Долинського, й досягала до 3—4 тисяч чоловік¹.

На західній території правого Подністров'я в Жидачові, Стрії, Дрогобичі допомагали повстанцям безпосередньо частини військ Хмельницького, з допомогою яких було звільнено від польської шляхти м. Дрогобич. На цій території діяв повстанський селянський загін до двох тисяч чоловік².

В Північно-східній Галичині вже у вересні 1648 р. вибухло повстання народних мас. Під Сокалем селяни сіл Скоморохи, Ільковичі та інших, об'єднавшись з міщанами містечка Сокаля, почали нищити шляхту, палити маєтки та інше.

В околицях м. Стоянова діяли повстанські загони міщан, а також кріпаки сіл Радванець, Розджалова, Яструбич та інших. На захід від Львова повстання розгорнулося навколо міст Городка, Яворова, Перемишля. Повстанським загонам допомагала частина народних військ під проводом Лавріна Капусти.

Перший етап визвольної війни українського народу закінчився в кінці 1648 р. успішно. Але польська шляхта не думала відмовлятися від свого панування на Україні, яка була для неї справжнім золотим дном. Феодали намагалися подавити опір мас не лише жорстокими розправами над повсталим народом за допомогою військових сил, але й «мирним шляхом», тобто прагнуть деякими поступками розколоти табір повстанців і розгромити їх по частинах.

Такі підступні дії знайшли особливо яскраве вираження в переговорах польської делегації з Богданом Хмельницьким взимку 1649 р. в Переяславі. На підлі інтриги польської шляхти, яка всякими засобами старалась внести розкол в народні маси, Хмельницький дав гідну відсіч, розбивши даремні потуги польських дипломатів. Віра в народну силу — це було те переконання, якому гетьман не міг зрадити, ніщо не могло звернути його з шляху вірного служіння своєму народові. Хмельницький вірив у союз російського і українського народів, знав, що успіх українського народу неминучий, і знав, що російський народ не залишить його в біді. На спроби А. Кісіля залякати Хмельницького військовим союзом поляків з шведами, останній дав таку відповідь: «Не здолати їм руської й запорозької сили... якби їх навіть було п'ятсот тисяч».

¹ Жерела до історії України-Руси, Львів, 1904, т. 4, № 74, стор. 218.

² Там же, № 80, стор. 220—223.

Тільки в народі було невичерпне джерело сили Хмельницького, служінню якому він віддав всю свою енергію і здібності. Тому Хмельницький заявив польській делегації: «Виб'ю з лядської неволі народ руський... Вся чернь по Люблін і Краків допомагатиме мені в цій справі. Я її не можу залишити: вона — права рука наша»¹. І дійсно, на заклик Хмельницького в його армію стали сходитися народні маси. Піднесення було таке велике, що в селах залишилися тільки старі і діти; всі, хто міг носити зброю, пішли в народне військо. «Козаки коплять во всех украинских городах и идут беспрестанно к гетману Богдану Хмельницкому в сход»², — повідомляли російські воєводи.

Ці обставини дали змогу Богдану Хмельницькому в літню кампанію 1649 р. створити добре організовану і озброєну армію, з якою він виступив проти польських загарбників. Польський уряд формував велике військо. Крім поляків у ньому були іноземні найманці: німці, шведи. Папа римський для боротьби проти українського народу надіслав добре озброєний загін³. Але Хмельницький наніс послідовно ряд поразок шляхетським військам під Збаражем і до певної міри під Зборовим. Народні маси діяли в тилу ворожих армій. Повстале селянство утруднювало забезпечення королівських військ, вело проти них партизанську війну. Повстання в Білорусії перешкодило наступові литовських військ гетьмана Радзівілла на Київ. І хоча Радзівілу вдалося розбити козацькі полки на півночі України, але він не зміг через повстання селян, що розгорнулися в Білорусії, використати свою перемогу.

Але блискучі успіхи Богдана Хмельницького були зведені нанівець зрадою «союзника» — кримського хана, який примусив Хмельницького піти на мирні переговори з польським урядом, які закінчилися укладенням Зборівського миру.

Забезпечивши, за Зборівською угодою, свої класові інтереси, українська шляхта, вище духовенство і частина козацької старшини починають в цей час відходити від визвольної боротьби. Об'єднані раніше лозунгами національно-визвольної боротьби, ці групи українського населення почали покидати народний табір, як тільки змогли задовільнити свої класові інтереси. Але народні маси горіли бажанням і далі продовжувати боротьбу.

¹ Памятники Киевской комиссии, т. 1, отд. 3, № 66, стор. 315—329.

² Акты Московского государства, т. 2, № 348, стор. 223.

³ Акты... Южной и Западной России, т. 3, № 256, стор. 314.

Становище України після укладення Зборівського миру було важке, і все показувало, що довго таке становище не протримається, особливо з введенням у життя статей перемир'я. Польська шляхта ціною великих зусиль витримала перший натиск народного руху і почала збирати сили для продовження боротьби з українським народом, намагаючись відновити на Україні становище, яке було до 1648 р. Одержавши змогу повернутися в свої маєтки, шляхта починає вести суд і розправу над учасниками народного руху. Вриваючись в села, які були охоплені повстанням, з озброєними загонами жовнірів, поміщики почали карати на смерть керівників і учасників народного повстання.

Все це не могло довго тримати народ в стані пасивної покори поневолювачам. Український народ, який в жорстокій боротьбі пізнав ціну свободи, не думав виконувати статті Зборівського миру: підкорятися феодалам, сплачувати податки та повинності, тобто знову повернутися в «лядське іго». Навпаки, народ був повним рішучості продовжувати справу до кінця. Готуючись до нової вирішальної битви, український народ ні на мить не складав зброї і продовжував боротьбу. Форми цієї боротьби набувають надзвичайної різноманітності, залежно від обставин. Селяни відмовлялися давати і продавати продукти панам і солдатам. Все це було одним із багаточисленних проявів цієї непримиренності¹.

Більш рішучі форми боротьби — збройні виступи починають спалахувати у всіх частинах України вже восени 1649 року.

Селянство, міська біднота, більша частина козацтва продовжували стояти на непримиримо ворожих позиціях до шляхетської Польщі. Починаючи з осені 1649 року до початку літньої кампанії Богдана Хмельницького проти поляків в 1651 р., по всій Україні відбуваються виступи народу, різні за масштабами і по силі, але безперервні. Народні маси розгорнули війну в тилу у польських військ, нападали на окремі військові частини біля м. Кам'янця на Поділлі і в інших центрах формування цих частин.

В жовтні 1649 року повстали народні маси близьких до м. Бихова сіл і вигнали шляхту з міста². Відмовляються від «послушенства» Густинському православному монастирю повсталі селяни села Маціївки на Прилуччині³.

¹ Матеріали і документи, № 148, стор. 189—190; № 149, стор. 191—192.

² Акты... Южной и Западной России, т. 3, № 292, стор. 243.

³ М. Петровський, Визвольна війна українського народу..., К., 1941, стор. 130.

З початку 1650 р. народні повстання стають частішими і небезпечними для польської шляхти.

Великого розміру набувають повстання на Правобережжі, на Волині й Брацлавщині біля Шаргорода, Вінниці, Браїлова. Повстання очолив брацлавський полковник Данило Нечай, надзвичайно хоробра і енергійна людина, непримиримий ворог польської шляхти. За короткий час біля Нечая зібралася ціла повстанська армія в 40 тисяч чоловік.

Готуючись до боротьби з шляхетською Польщею, зв'язаний умовами Зборівського миру, Хмельницький не міг підтримувати повстанців явно, щоб не дати польським військам передчасного поводу до вторгнення на Україну. Проте він використав масові повстання для організації народних сил. Створена таким чином навколо популярного в народі Нечая ціла повстанська армія склала авангард народної армії Богдана Хмельницького і була відправлена до кордону з Польщею, на річку Горинь.

Велике повстання розгорнулося в київському воєводстві в серпні 1650 р. В липні того ж року виникає повстання на півночі України в Остерщині і Ніжинщині. Масовими рухами було охоплено і все Придніпров'я і Брацлавщина, і тут повстанців знову очолює Нечай¹. На кінець серпня 1650 року вся Лівобережна Україна була звільнена від польської шляхти, про що свідчать ухвали шляхетських соймиків цих місцевостей, і на Брацлавщині також селяни виганяли панів.

Посилювалася і партизанська боротьба українського народу в тилу польських військ Потоцького на Дністрі. Партизанські загони займали в жовнірів коней, знищували їх припаси. Шляхетські війська змушені були вести проти повстанців справжні військові операції. Їм вдалося розбити один із численних загонів під керівництвом Мудренка. Захоплені повстанці зазнали жорстоких тортур, ватажки загону були страчені, іншим відрубували руки, або руки і ноги, відрізали вуха, носи, виколювали очі².

Але ніякі жорстокості озвірілої польської шляхти не могли вже спинити народного руху. Це добре розуміла і польська шляхта. Про це говорять витяги із листа гетьмана Потоцького польському королю. «Я ж' із тих вчинків бачу, що вони... хочуть скинути з себе ярмо підданства..., в черні (селянства — Б. Е.)... так розбіглися колеса свавілля, що їх жодним чином не можна затримати». Ці слова в достатній мірі відбивають настрої українського народу, який сповнений був рішучості боротися за

¹ Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 4, № 206, стор. 513—514; № 208, стор. 518.

² Летопись Грабянки, стор. 123.

визволення, за скинення ярма «підданства». Цю рішучість народу не могли здолати ніякі репресії і жорстокості польської шляхти. Про це зізнається і польський гетьман в тому ж листі: «...тисячами б їх рахувати треба. Одного сьогодні стратять — на його місце іншого, здібнішого, справнішого виберуть, і то такого, щоб їх сторони пильнував»¹.

Польський уряд готував таку розправу над українським народом, щоб і «земля окропилася кров'ю, щоб шаблі затупилися на хлопських (тобто селянських — Б. Е.) шиях». Ці слова залятого ворога українського і польського народів Потоцького найточніше відбивали наміри польської шляхти.

Навесні 1651 р. польські війська, очолені гетьманом Калиновським, вдерлися в межі України, перейшовши прикордонну лінію, яка проходила через міста Красне, Мурафу, Шаргород, Чернівці і яку захищали військові частини Нечая. Напад був раптовим, тому польським військам вдалося розбити повстанців, сам Нечай 2 лютого 1651 р. в нерівному бою загинув, і за ним дуже сумував весь український народ, що й знайшло свій відбиток в народних піснях про нього.

Зайнявши прикордонні міста і села, ляхи рушили далі в глиб України, грабуючи і руйнуючи міста і села. Свій шлях вони позначали тисячами трупів українського народу. В м. Ямполі, куди вдерлися 20 лютого війська шляхти, була порубана велика кількість населення, а саме місто спалено. В м. Стіна полкам не вдалося зламати мужнього опору повстанців². Це затримувало просування ворожого війська.

Розгорнули боротьбу з загарбниками і повстанці інших місцевостей України, де ще не було народних військ Богдана Хмельницького, як північна частина Київського воєводства, особливо Овруцький повіт, де шляхта утворила спеціальний загін для боротьби з селянами. Повстаннями селян була охоплена і значна частина Волині. В травні виступили селяни сіл Перемилівці і Можного, Луцького повіту. 13 травня селянсько-міщанський загін м. Колків, озброївшись «стрелбою, косами, рушницями, рогатинами, з чим хто могл»³, напав на відділ польського війська, що йшов на з'єднання з рештою польської армії. В червні вже спостерігаються виступи в ряді волинських сіл: Липляни, Студень, Голичні, Милостів, Симонів і т. д. Народне бродіння, яке могло вибухнути новим повстанням, спостерігалось у воєводствах Белському і Руському в Галичині. Українське населення самої західної частини Руського воєводства — Саноцької землі приймало участь у повстанні на Під-

¹ Матеріали і документи, т. 3, № 149, стор. 191—192.

² Памятники Киевской комиссии, т. 1, отд. 3, № 1, стор. 183.

³ Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 4, стор. 516.

галлі в Польщі. Відгукнулись на боротьбу українського народу і повстанці Білорусії, особливо значна кількість їх була в районі Турова і біля Смоленська.

Тимчасом один з найкращих полководців Богдана Хмельницького Богун наніс поразку польському війську Калиновського під Вінницею і це припинило дальший наступ поневолювачів і дало змогу організуватися народним силам. На заклик Хмельницького зі всіх кінців України поспішав народ, щоб прийняти участь у визвольній битві. Про рішучість народних мас свідчать такі слова народного війська, якими воно запевнило свого керівника на Чорній Раді, скликаній в кінці травня 1651 року Хмельницьким: «Гетьмане!.. Війська так хочуть, щоб ми ніяк з королем не мирились, бо ми на цьому порішили і для того... прийшли, щоб... загинути всім при твоїй милості, отже або всі загинемо, або всіх ляхів винищимо»¹. Підйом, рішучість народних мас, що «таборами вже йдуть» до війська Хмельницького (за свідченням одного з польських урядовців) дали змогу гетьману тільки з одних народних мас розгорнути армію в 12 полків в середньому по 12 тисяч чоловік в кожному² і виступити назустріч польським військам.

На Волині, під м. Берестечком, 18—20 червня 1651 року відбувся бій з 170-тисячною польською армією. Кримський хан і на цей раз виступав союзником Б. Хмельницького, але не тільки по-зрадницьки втік з поля бою, а затримав на короткий час в полоні самого Хмельницького, що дало змогу польським військам одержати перемогу. Одночасно литовські війська, яким вдалося розбити частину народних військ під Ріпками, захопили Київ.

Але ця перемога поляків була відносною. Українські народні маси чинили скрізь мужній опір, палили і нищили своє майно і відступали далі на схід на з'єднання з іншими народними частинами. Внаслідок цього шляхетські загони стали відчувати недостачу в продовольстві, серед них виникли голод та епідемії.

Український народ з новою силою розгорнув партизанську війну. Про це свідчить ряд документів. В одному з них вказується: «Люд про підданство панам не думає». А російський посол Богданов повідомляв, що народ готується до упертої боротьби; йде до війська «с большим хотением в сход под Переяслав»³. Польський урядовець Освенцім, який був при польському війську, зафіксував мужність народу, який, незважаючи на поразку, знайшов сили не лише вести оборонну війну, але

¹ Матеріали і документи, т. 3, № 159, стор. 210.

² Там же, № 149, стор. 191—192.

³ Акты... Южной и Западной России, т. 3, № 327, стор. 461.

й нападати на шляхту і частини її військ. «Ворог (тобто український народ. — Б. Е.)... цілком піднісся тепер духом... наново згромаджується і скупчив дуже значні сили... серед того великого числа людей, які щодня прибували не тільки з-за Дніпра, а й з усієї України»¹, — так записував Освенцім у своєму щоденнику про загальнонародне піднесення українського населення, яке продовжувало боротьбу з тою ж, що й раніше, силою і енергією.

Великого розмаху набула партизанська війна на Брацлавщині, де керував повсталими Богун. Найбільш значні заго-ни були під керівництвом Олександренка і Чугая, вони нищили шляхту, палили маєтки, навіть хліб, щоб нічого не дісталося ворогу, діяли на його комунікаціях, перешкоджали зв'язку та інше. Окремі повстанські заго-ни, які досягали десятитисячної численності, очистили місто Бар, села Багрівці, Вовківці, Дубове та багато інших, створюючи нестерпне для ворожих військ становище. Про це згадував той же Освенцім: «При такому скупченні цього гультайства... наше військо... було майже в облозі у ворога, який, захопивши всі шляхи і залігши на них, не допускав ніяких відомостей ні до війська, ні з нього, а, що найгірше, заморював усіх нестерпним голодом, бо не пропускав нізвідки ніяких харчів, через що хлопи по своїх селах і містечках, глузуючи з наших, вигукували: «Ляхи облягли наших з боку Дніпра, а наші ляхів з боку Вісли»²...

Становище польських військ, які ціною надзвичайних зусиль просувалися до Києва, було дійсно катастрофічне. Кожне село, містечко чи місто чинило шалений опір, населення гинуло, але не здавалося на «милість» поневолювачам.

Таким чином, внаслідок мужньої і героїчної боротьби українського народу, польська шляхта не могла скористатися своїм успіхом, якого вона фактично домоглася при допомозі кримського хана, який мало того що зрадив, але й залишив народну армію без керівника в найбільш напружений період битви. Вона ще раз переконалася в непримиренності народних мас, силу яких не можна було здолати ні «вогнем і мечем», ні «загрозою і поблажливістю».

Плекаючи плани «випалити геть усіх... знищити віру і навіть ім'я вигубити»³, польська шляхта сама опинилася в скрутному становищі. Дорогу для дальшого наступу їй перегородили під Білою Церквою знову створені народні війська. Тил польської армії палав у вогні народних повстань, в самій армії був голод, пошесті, епідемії. Внаслідок цього її плани були розвія-

¹ Матеріали і документи, т. 3, № 168, стор. 222—223.

² Там же, № 168, стор. 222—323.

³ Там же, № 164, стор. 216.

ні боротьбою народних мас. Правда, цей етап визвольної війни закінчився важким Білоцерківським миром, який являв собою другий, значно скорочений варіант Зборівського. Від шляхетських військ звільнялася лише територія Київського воєводства, реєстр зменшувався до 20 тисяч, а сам гетьман підлягав польському коронному гетьману. Шляхта поверталась скрізь до своїх маєтків, орендарі діставали право оселятися на всій Україні¹. Незважаючи на такі важкі умови цього миру, він все-таки давав час для підготовки нової боротьби. Польська шляхта, хоч і домоглася обмеження прав України і майже повернула становище українського народу до стану 1648 р., але також готувалася до продовження боротьби, добре розуміючи, що народну непримиренність не можна укласти ні в які статті мирної угоди.

Про це нагадали поневолювачам народні рухи на Брацлавщині, в Задніпров'ї, де населення продовжувало боротьбу з польськими військами, не пускало шляхту в її маєтки, а «якщо хтось наважувався їхати, то його незмінно вбивали»².

Польська шляхта, якій вдалося після Білоцерківського договору повернутися до маєтків, намагається зломити опір народу і відновити колоніальний режим, який було встановлено в 1638 р. Козацькі родини, які, згідно мирному договору, попадали в козацький реєстр, не могли виселитися з шляхетських маєтків; їх майно шляхта грабувала, а козаків ув'язнювала і вбивала³. Шляхта починає чинити наїзди, розбої. Це викликало гнів і помсту трудящих. Спостерігаються виступи селян ряду сіл Брацлавщини, на Волині біля Луцька. Справа доходила до справжніх боїв між повстанськими загонами і польськими військами. На Лівобережній Україні, на Прилуччині біля Ромен були знищені повстанцями цілі відділи польських військ⁴.

Будучи видатним полководцем і організатором, Богдан Хмельницький за короткий строк з'єднує розрізнені загони в народну армію і знову вступає в боротьбу з польською шляхтою. В травні 1652 року він розбив відбірну польську армію під Батогом. Така ж доля спіткала і польські війська в березні 1653 року на Правобережжі під Монастирищем, де народними військами керував Богун. Придніпров'я було охоплено (внаслідок цих поразок польських військ) повстанням. Повернувшись після Білоцерківського миру у свої маєтки, шляхта уже через півроку панічно втікає в Польщу. Масові народні ви-

¹ Матеріали і документи, № 170, стор. 225—227.

² Там же, № 171, стор. 227—228.

³ Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 4, № 247, стор. 629.

⁴ Там же, № 182, стор. 581; № 251, стор. 704—706.

ступи показали ще раз шляхті всю нетривкість її становища, довели, що народні маси впевнено йшли по шляху рішучої боротьби, зійти з якого їх не могла примусити ні смерть, ні тим більше покора, про яку мріяли польські і прихильні до останніх українські шляхтичі.

Визвольна війна завдала сильного удару феодально-кріпосницькій Польщі, але шість років безперервних боїв привели Україну в стан надзвичайного виснаження. Богдан Хмельницький розумів, що лише нерозривний союз з могутньою Російською державою може дати впевненість в довговічності досягнутих в ході війни успіхів і звільнення України від польсько-шляхетського ярма. Налагодженням цього союзу була просякнута вся діяльність Хмельницького з самого початку визвольної війни, яка відбивала прагнення українського народу до возз'єднання з єдинокровним російським народом. Це бажання народу було не випадковим. Саме у визвольній боротьбі воно знайшло яскраве вираження й було цілком закономірним завершенням всього попереднього розвитку взаємовідносин двох братніх народів. Насильно відірване населення українських земель ніколи не поривало зв'язків з близьким йому по мові, культурі і економічному розвитку російським народом. Ці зв'язки двох братніх народів проявлялися в спільній боротьбі як проти зовнішніх, так і внутрішніх ворогів.

Сам факт визвольної шестирічної боротьби є не лише показником стійкості народних мас. Те, що український народ мужньо боровся протягом такого тривалого часу, стало можливим лише при неоцінімій моральній, економічній і військовій допомозі російського народу. Під час визвольної війни українського народу на допомогу йому прийшли донські козаки, в ній брали участь росіяни Стародубщини, Брянщини та інших місцевостей Росії. Від Росії Україна одержувала хліб, зброю та інші припаси. Безумовно, що ця підтримка російського народу була одним із факторів, який допомагав українському народу на протязі шести років протистояти могутній на той час шляхетській Польщі з її великими матеріальними і військовими резервами, завдяки цьому український народ зміг добитися ствердження своїх надій.

На славнозвісній Переяславській Раді відбулося возз'єднання України з Росією, яке, «незважаючи на те, що на чолі Росії стояли тоді цар і поміщики, мало величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського і російського народів»¹.

¹ Тези Про 300-річчя возз'єднання України з Росією.

В ході визвольної війни українського народу розв'язувалися дві основні проблеми:

- 1) визволення від іноземного панування;
- 2) возз'єднання України з Росією.

Ставлення до цих двох основних проблем визвольної війни служить критерієм оцінки діяльності різних суспільних верств і дає можливість вірно визначити роль народних мас у подіях визвольної боротьби.

Частина української шляхти, заможніша частина козацької старшини і багатого міщанства та вищого духовенства вела угодовську політику, політику співробітництва з шляхетською Польщею. Це обумовлювалося їх спільними класовими позиціями.

В противагу цьому боротьба народних мас — селянства, бідного міського населення і рядового козацтва була спрямована на здійснення цих двох основних проблем, і в цьому маси черпали силу і мужність.

Роль народних мас у визвольній боротьбі характеризується: а) великою участю в складі народних військ Богдана Хмельницького та в окремих створених ними партизанських загонах; б) позбавленням польських військ і польської шляхти матеріальних ресурсів на території України; в) шляхетські війська діяли у ворожому для себе оточенні; адже всі вирішальні битви відбувалися на території України, а тому, перш ніж зустрітися з основними силами народних військ, польській шляхті доводилося ламати опір народних мас, що значно гальмувало темпи просування і завдавало значних втрат польським військам; г) польська шляхта, яка поверталася після укладення Зборівського і Білоцерківського миру, змушена була знову тікати від переслідування народних мас.

Форми, інтенсивність боротьби народних мас змінювалися залежно від обставин і етапу, на якому перебувала в той чи інший період свого розвитку визвольна боротьба. Але на протязі шести років, в якій би формі ця боротьба не проявлялася, вона була до кінця рішучою, послідовною, насиченою героїзмом народних мас.

Визвольна війна була дійсно народною війною, і роль народних мас в цій справедливій визвольній війні була вирішальною.